

PIOTR WOLSKI

Instytut Języka Polskiego
Polskiej Akademii Nauk
Uniwersytet Karola w Pradze
ORCID: 0000-0002-2013-9005

DOI: 10.4467/12311960MN.24.028.20021

Jan Černý. Pierwszy medyk piszący po czesku. Biograficzno- -historiograficzny przyczynek do badań dziejów myśli przyrodoznawczej i medycznej na obszarze Europy Środkowej

**Jan Černý. The first physician to write in Czech.
Biographical and historiographical contribution to the
research of natural science and medical terminology
in Central Europe**

Summary:

This article presents information about the life and work of Jan Černý (circa 1450–circa 1530), who is considered the first physician to write medical texts in the Czech language. His biography is depicted against the backdrop of the era, which includes phenomena and events such as the decline of the Luxembourg dynasty's rule in Bohemia and the Hussite Wars. This period was characterized by a vibrant economic and cultural development in the Kingdom of Bohemia, which the article connects to Černý's medical activities. The detailed part of the text discusses the opus magnum of this writer, which is "Knie-ha lékarská, kteráž slove herbář aneb zelinář," printed in Nuremberg in 1517, with particular focus on Černý's method of describing medical matters and selected linguistic aspects of this work. Additionally, the article provides a brief comparison of Černý's writings with those of Stefan Falimirz, highlighting potential similarities in the linguistic layer. The aim of the article is to acquaint the Polish audience with Jan Černý and emphasize

his contributions to the development of pharmacobotanical lexicon in West Slavic languages, as well as outline preliminary issues for further research.

Słowa kluczowe: Jan Černý, medycyna i farmacja w Czechach, średniowieczna farmacja, *materia medica*, husytyzm, bracia czescy, Stefan Falimirz

Keywords: Jan Černý, medicine and pharmacy in Bohemia, medieval pharmacy, *materia medica*, Hussitism, Bohemian Brethren, Stefan Falimirz

Wprowadzenie

Zamiar napisania niniejszego artykułu został sformułowany w trakcie prac badawczych nad polską recepcją tradycji średniowiecznych leksykonów medycznych znanych jako *Synonima Apothecariorum*. Materia i tematyka tych badań dotyka często kwestii leksyki medycznej i przyrodniczej w językach słowiańskich, zwłaszcza polskim i czeskim, językach pozostających w dawnym i nieustannym wzajemnym kontakcie. Analiza twórczości Jana Černego stanowi krok na drodze do poszukiwania najdawniejszych poświadczeń poszczególnych leksemów oraz w badaniu ewolucji ich użycia czy znaczeń.

Uwagi ogólne. Motywacje i cel artykułu

Jan Černý, urodzony w Pradze w latach 1450–1453 (istnieją rozbieżności w zakresie dokładniej datacji), uznawany jest powszechnie za pierwszego medyka piszącego swe dzieła w całości i oryginalnie w języku czeskim, co gwarantuje mu poczesne miejsce w historii nauki czeskiej. Jego dzieła – w odróżnieniu od dorobku poprzedników, medyków działających w stuleciach XIV i XV (I połowa) – nie stanowią adaptacji lub przekładów tekstów starszych, napisanych po łacinie, wobec czego Černý może być uznawany za nestora czeszczyzny naukowej używanej w tekstach przyrodoznawczych. Dzieła jego cieszyły się w Czechach – gdzie jest powszechnie znany – wielką popularnością jako praktyczne teksty medyczne aż do początków XVIII w., później zaś doceniono ich walory historyczne i językowe.

W Polsce Jan Černý pozostaje do chwili obecnej niemal nieznanym, choć pod względem zaawansowania wiedzy przyrodniczej, stopnia biegłości w użyciu leksyki fachowej oraz uporządkowania metodologii wyprzedza on większość medyków doby staropolskiej. Jego opus magnum *Księga lekarska, co się zowie herbarz albo też zielnik* [Knieha

lékarská, kteráž slove herbář aneb zelinář] powstała na około 15–20 lat przed traktatem *O ziołach i mocy ich* Stefana Falimirza. Černý może być w ogóle uznany za pierwszego medyka piszącego teksty medyczne i przyrodoznawcze od początku do końca w języku słowiańskim. Te względy skłaniają do przedstawienia bliżej jego sylwetki i do zarysowania pola dalszych możliwych badań naukowych, szczególnie językoznawczych.

Kontekst dziejowy, polityczny i społeczny

Rozwój aptekarstwa, farmacji czy – szerzej – nauk medycznych w stuleciach XV–XVI na ziemiach Korony Czeskiej należy oceniać i analizować w kontekście szerszych warunków społecznych, politycznych i ekonomicznych w okresie panowania dynastii luksemburskiej, w czasach wojen husyckich (pokrywających się czasowo z ostatnim okresem panowania Luksemburgów), rządów Jerzego z Podiebradów i pierwszych władców jagiellońskich.

Pewne znaczenie dla rozwoju Królestwa Czeskiego od II połowy XVI w. miała epidemia dymienic, która w latach 1348–1350 dotknęła Czechy i Morawy. Stanowiła ona oczywiście szok dla społeczeństwa, ale nie objawiła się z tak niszczycielską siłą jak we Francji, na zachodnich rubieżach państw niemieckich czy w Italii. Wytrzebiła ok. 30% ludności kraju, jednak społeczeństwo dość szybko odbudowało się demograficznie, osiągając w początkach XV w. liczebność przewyższającą tę sprzed zarazy¹. Jego ekonomiczny status warunkowały takie czynniki, jak eksploatacja potężnych złóż kruszców (zwłaszcza srebra) w okolicach m.in. Kutnej Hory, położenie geograficzne na skrzyżowaniu szlaków północ-południe i wschód-zachód oraz specyficzna polityka dynastii panującej, polegająca na wspieraniu rozwoju nauk i sztuki czy konsekwentnym dążeniu do centrum ówczesnego systemu politycznego i ekonomicznego Europy przez wzmacnianie więzi handlowych, gospodarczych i kulturalnych. Dla naszych rozważań o historii medycyny czynnik przedostatni ma znaczenie niepoślednie: ruch kupiecki umożliwiał zapoznanie się z wielką liczbą surowców medycznych, nierzadko egzotycznych, a przez to także akumulację obcojęzycznego nazewnictwa. Dodatkowo w miastach, których w Czechach, na Morawach i Śląsku jest już kilkaset, miesza się żywioł czeski, niemiecki, żydowski, a także polski i niekiedy węgierski lub nawet włoski². Synowie zamożniejszych

¹ J. Pánek, O. Tůma et al., *Dějiny země koruny české*, Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum, Praha 2023, s. 129.

² Ibidem, s. 130–132.

rodzin mieszczańskich lub szlacheckich podejmują podróże zagraniczne, skąd przywożą nową wiedzę i wzorce kulturowe. Do takich należy m.in. Martin Kabátník (1428–1503), podróżnik i pisarz, przyjaciel Jana Černego, któremu mógł prawdopodobnie przekazywać informacje o florze Bliskiego Wschodu, dokąd podróżował pod koniec XV w.³ Nie trzeba chyba w tym miejscu szczególnie podkreślać, że epidemia dymenic dla tej akurat dziedziny życia społecznego, jaką jest leczenie, odegrała kluczową rolę. Przytoczmy tutaj przykład Chrystiana z Prachatic (Křišť'an z Prachatic, Christianus de Prachaticz), niżej przedstawionego bardziej szczegółowo, tworzącego – właśnie w następstwie owej epidemii oraz tekstów powstałych w czasie jej trwania [do których zalicza się np. *Missum imperatori contra pestilenciam* Gawła ze Strachowa (Havel ze Strachova)] – swoje łacińskie traktaty o morowym powietrzu⁴.

Nie bez znaczenia jest też na tym tle rola panującej dynastii luksemburskiej. Do rozwoju nauki w Koronie Czeskiej szczególnie przyczynia się Karol IV, założyciel uniwersytetu w Pradze, który sam jest człowiekiem wielce wykształconym, utrzymującym korespondencję z Petrarką, Colą di Rienzo, marzącym o restytucji Imperium Romanum z siedzibą w Rzymie⁵. Obecność włoskich uczonych na dworze Luksemburgów ma też zapewne wpływ na ośmielenie Czechów do używania języka narodowego. Syn Karola, Wacław IV, wprowadza czeszczyznę do kancelarii królewskiej, powstają wówczas też za jego panowania czeskie przekłady Biblii [język czeski jest trzecim językiem europejskim, który jeszcze w XIV w. doczekał się własnego przekładu Biblii [(*Bible leskovecko-drážďanská*), co ważne – powstałego w środowisku katolickim i przy aprobachie Kościoła hierarchicznego]⁶.

³ E.J. Havliček, *Ještě dvě kapitoly z bratrské poetiky (5). Bratr Martin Kabátník, měšť'an litomyšlský*, „Jednota bratrská” 1972, č. 9, s. 134–135; L. Machala et al., *Panorama české literatury (1) do roku 1989*, Universum, Knižní klub, Praha 2015, s. 63.

⁴ Mowa tu o *Remedium reportatum per Magistrum Christianum* oraz o *Regimen in pestilencia*. Oba teksty zachowane w rękopisach Biblioteki Narodowej w Pradze. Szczegółowo opisuje je oraz omawia od strony źródłoznawczej, kodykologicznej i rzeczowej Dana Stehliková w książce pt. *Od andělíky po zímotráz. Latinský Herbář Křišť'ana z Prachatic a počátky staročeských herbářů*, Nakladatelství CDK, Brno 2017, passim, zwł. s. 24–33.

⁵ J. Pánek et al., op. cit., s. 136.

⁶ Ibidem, cf.: <https://diabible.ujc.cas.cz/>, baza internetowa „Diabible – Český biblický překlad v diachronním pohledu: Databáze pozdně středověkých biblických textů” zawierająca ucyfrowione i zlemmatyzowane średniowieczne czeskie przekłady Biblii wraz z podstawowymi danymi chronologicznymi. Dla porównania dysponujemy z XV w. jedynie jednym polskim fragmentarycznym przekładem Biblii – tzw. Biblią Królowej Zofii.

Swoistą „wyrwę” w tym paśmie dosyć bujnego i harmonijnego rozwoju Królestwa w XV w. stanowi okres wojen husyckich, zwłaszcza jeśli chodzi o ich najbardziej dramatyczną fazę w latach 1421–1434⁷. Ruch husycki cechował się – zwłaszcza w swej najbardziej skrajnej postaci, czyli w odłamie taboryckim – skrajnym apokaliptyzmem, fideizmem i antyintelektualizmem (co stanowi element wspólny dla większości radykalnych ruchów heterodoksyjnych, takich jak m.in. albigensi, waldensi czy luteranie w początkach funkcjonowania). Istotny wpływ wywarła formacja ideowa husytów na kulturę pisma i książki, gdyż wielka część zbiorów bibliotecznych, w szczególności klasztornych, została rozproszona, rozsprzedana lub zniszczona. Liczni głosiciele husycy żywili wręcz pogardę wobec dzieł pisanych: kaznodzieja Waclaw Koranda młodszy (Václav Koranda mladší) miał nawet dopuszczać spalenie Biblii, albowiem – po rychłym rzekomo końcu świata – Prawo Boże każdy będzie miał wyryte w sercu. Mimo to w trakcie wojen husyckich aktywność kopistów i skrybów trwała nadal, jakkolwiek najintensywniejsza była tam, gdzie przetrwała w dominującej postaci ortodoksyjna wiara katolicka⁸. Skądinąd i sami husyci – zwłaszcza ich umiarkowane skrzydło, które po bitwie pod Lipanami (1434 r.) określiło się jako utrakwiści – reprezentowani byli przez pewną część elit, także akademickich, co potwierdzić może przykład Chrystiana z Prachatic (Křišť’an z Prachatic, Christianus de Prachaticz), omawiany w skrócie w niniejszym tekście.

Językoznawcy zwracają szczególnie uwagę na dorobek ówczesnych leksykografów – Bartłomieja z Chlumca (Bartloměj z Chlumce) zwanego Klaretem oraz wielu anonimowych autorów leksykonów, takich jak np. *Mammotrectus*⁹. Leksyka – także przyrodnicza i medyczna czy farmaceutyczna – rozwija się równoległe ze społeczeństwem i państwem oraz w miarę zyskiwania coraz większego prestiżu przez czeszczyznę. Zjawiska, o których tu mowa, zaszły głównie na przełomie stuleci XIV i XV, wobec czego przedmiot naszych rozważań – twórczość Jana Černego – jest już jej pochodną i niejako finalną postacią. Trzeba też odwołać się tu – choćby skrótowo – do mecenatu Karola IV Luksemburskiego, który polecił sporządzić słownik określany jako *Bohemář* i spis nazw ludowych roślin przechowany w tzw. rękopisie preszburskim. Są to istotne i godne uwagi pierwsze na ziemiach czeskich – w tym przy-

⁷ M. Dragoun, J. Marek, K. Boldan, M. Studničková, *Knížní kultura českého středověku*, Scriptorium, Dolní Břežany 2020, s. 117–131.

⁸ Mowa tu np. o Czechach południowych, Morawie, Pilźnie, okolicach Czeskiego Krumłowa, tak np. M. Dragoun et al., op. cit., s. 119.

⁹ J. Pánek et al., op. cit., s. 136; L. Machala a kol., op. cit., s. 36.

padku odgórnie zarządzone – próby uporządkowania i skatalogowania słownictwa związanego z terapią i farmakobotaniką.

W kontekście przedstawianych tutaj rozważań warto bardzo wyraźnie podkreślić, że – wbrew powszechnym przekonaniom, popularyzowanym szczególnie w czasach panowania ustroju realnego socjalizmu – ruch husycki nie stanowił jedyne i naczelnego czynnika wzmacniającego rozwój języka narodowego i rozprzestrzenianie się go na kolejne dziedziny życia. Powstawanie czeskojęzycznych przekładów Biblii w XIV w. dowodzi tego dobitnie; co więcej: można nawet pokusić się o stwierdzenie, że możliwość lektury Pisma Świętego w języku wernakularnym mogła spowodować rozwój ruchu heterodoksyjnego, „reformatorskiego”, bazującego na literalnym odczycie przełożonego tekstu Objawienia oraz jego dowolnej, indywidualnej interpretacji, pozbawionej szerszego kontekstu opartego na dorobku Ojców i Doktorów Kościoła czy Tradycji katolickiej (co stanowiło meritum nauczania Kościoła w tym zakresie i eliminowało radykalne czy polityczne odczytywanie Pisma).

Mimo że Jan Černý jest autorem najstarszego oryginalnie czeskiego tekstu medycznego, nie jest on nowatorem na skalę ziem czeskich, lecz wywodzi się z szerszej tradycji, która w momencie jego urodzenia (rok 1450 lub 1453) liczyła sobie już przeszło 100 lat. Częściowo opierała się ona na recepcji dzieł Piotra Krescencjusza i Bartłomieja Anglika, których liczne odpisy znajdują się w czeskich zbiorach bibliotecznych¹⁰. Najważniejszym jej przedstawicielem, starszym od Černego o ok. 90 lat, był Chrystian z Prachatic (1368–1439) – autor łacińskich tekstów medycznych, szeroko rozpowszechnionych w Europie, często przepisywanych i tłumaczonych¹¹. Sam Chrystian jest także znany ze swej aktywności politycznej i eklezjalnej – był urzędnikiem dworskim króla Wacława IV, duchownym (zwolennikiem i obrońcą Husa), profesorem i rektorem uniwersyteckim. W języku łacińskim napisał zielnik zawierający 346 nazw roślin, a jego przekład czeski – źródło wielu pierwszych poświadczeń nazw roślin w języku czeskim – przechowany jest w tzw. Kodeksie Wodniańskim (tekst wydany w edycji krytycz-

¹⁰ V. Maiwald, *Geschichte der Botanik in Böhmen*, Kaiserliche und königliche Hof-Buchdruckerei und Hof-Verlags Buchhandlung, Wien und Leipzig 1904, s. 7, podaje, że samego dzieła Krescencjusza było w obecnej Bibliotece Narodowej w Pradze w roku 1904 aż siedem iluminowanych manuskryptów, podobna liczba odpisów dzieła Bartłomieja Anglika. Dalsze teksty znajdują się w pomniejszych zbiorach. To razem świadczy o ich znaczącej popularności na tym terenie.

¹¹ D. Stehliková, op. cit., passim, zwł. s. 11–75 oraz 115–176 – wyczerpujące informacje o tradycji tekstowej dzieł Chrystiana i ich szerokiej recepcji w Europie.

nej w 2006 r. w Brnie)¹². Z innych ważnych postaci warto przytoczyć także Jana Andrzeja Šindela, matematyka i duchownego katolickiego (ok. 1378–1444), znanego głównie z listu 84 Eneasza Sylwiusza Piccolominiego. Ów Šindel miał dysponować pokaźną biblioteką (ok. 200 woluminów), którą przekazał w testamencie Uniwersytetowi w Pradze. Główną jego zasługą jest recepcja łacińskiego poematu Emiliusza (Aemiliusa) Macera *De viribus herbarum*¹³ w postaci łacińskojęzycznego komentarza opatrzonego licznymi glosami czeskimi. Paweł (Pavel) Židek (1413–1471) z kolei miał w połowie XV w. sporządzić ekscerptum z dzieła Tomasza z Cantimpré (Židek dokonał wyboru różnych fitonimów i innych terminów dotyczących flory) oraz również opatrzyć całość licznymi glosami czeskimi¹⁴. Utrzymywał on kontakty ze znanym medykiem Janem Welschem, był również kanonikiem kapituły praskiej. Jeśli chodzi o twórczość czeskojęzyczną, to najstarszym tekstem medycznym jest *Světlo aptekaruov* autorstwa Macieja z Wysokiego Myta (II poł. XV w.–I poł. XVI w.; dokładne daty życia nieznane) z roku 1496. Jest to zwięzłe antidotarium, przełożone z łacińskiego tekstu *Lumen apothecariorum*¹⁵, wobec czego nie można tu mówić o tekście oryginalnie i pierwotnie czeskim.

Stan badań nad Janem Černým i jego dorobkiem

Na temat Jana Černego w nauce czeskiej powstało kilka ważnych tekstów. Znaczenie i dokonania Černego były doceniane już od epoki tzw. odrodzenia narodowego (*Národní obrození*; II poł. XVIII w.–I ćw. XIX w.)¹⁶, jakkolwiek pierwsza edycja zbliżona do nowożytnych edycji krytycznych¹⁷ powstała dopiero w 1981 r. Najlepsze studium źródłowe o Černým i innych medykach epoki to książka pt. *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské*¹⁸. Jest to niezwykle obszerne

¹² Alena M. Černá, *Staročeské knihy lékařské. K vydání ze staročeského rukopisu připravila Alena M. Černá*, Nakladatelství Host, Brno 2006.

¹³ Rękopis X E 14 Biblioteki Uniwersyteckiej w Pradze zawiera komentarz do tego dzieła sygnowany imieniem Šindela, cf.: V. Maiwald, op. cit., s. 11.

¹⁴ Cf.: V. Maiwald, op. cit., s. 13–14.

¹⁵ G. Gellner, *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské*, Nákladem Královské české společnosti nauk, v Praze 1935, s. 2–3.

¹⁶ Dobrovský i Jungmann wciągnęli materiał leksykalny Černego do swego słownika – *Slovník česko-německý*, v Praze, v Knižecí arcibiskupské knihtiskárně, 5 tomów, Praha 1821–1839.

¹⁷ J. Černý, *Knihla lékařská, kteráž slove herbář aneb zelinář*, vyd. Z. Tichá, Avicenum, Praha 1981. Gellner i Šedivý korzystali wyłącznie ze starodruków oraz z rękopisów.

¹⁸ Nákladem Královské české společnosti nauk, v Praze 1935, s. 2–3.

studium źródłoznawcze, obfitujące w cytaty z tekstów źródłowych, analizy kodykologiczne i biografie kluczowych autorów zajmujących się medycyną na ziemiach czeskich od XVI w. Emil Šedivý w pracy *Prvý český tištěný herbář Jana Černého z r. 1517. Příspěvek k názvosloví lékarnického, lečitelského a věd přírodních na poč. XVI. stol. v Čechách*¹⁹ opisał zawartość dzieła Černego, w szczególności nazwy roślin, ich synonimikę i częstotliwość występowania. Wymienione wyżej publikacje są w niniejszej pracy obficie cytowane i powoływane; wydaje się też mało prawdopodobne, by na gruncie studiów źródłoznawczych przewyższyć w dokonaniach Gustava Gellnera, przez co jego praca pt. *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské*²⁰ jest i pozostanie w zasadzie niemal fundamentem zarówno komentarza Zdenki Tichej w edycji z 1981 r., jak i innych prac, a nawet tekstów fachowych z zakresu leksykografii (o ile chodzi o leksykę przyrodniczą i medyczną).

Ze względu na ścisłe więzy między Czechami a Niemcami i zależność, okresowo mniej lub bardziej głęboką, w jakiej ci pierwsi pozostają wobec drugich, wiadomości o Černým znane są także na obszarze niemieckojęzycznym. Magdalená Bohatcová opublikowała pracę w języku niemieckim pt. *Über den Erstdruck eines tschechischen Kräuterbuchs*²¹, dodatkowo zaś Černego przywołuje Bernhard Schnell w rozprawie pt. *Prag als Zentrum der deutschen Pestliteratur im Mittelalter*²².

W języku polskim, jak się wydaje, mamy jeden tylko tekst naukowy omawiający – w lapidarnym skrócie – zagadnienia związane z Černým, a to i tak w kontekście ściśle czeskim, a nie w porównaniu z medykami staropolskimi. Mowa tu o artykule Lucie Čermákovéj pt. *Zielnik Pietro Andrea Mattiolię w Czechach*²³. Tekst ten traktuje wprawdzie o herbariuszu Mattiolię, bardzo rozpowszechnionym w Czechach od połowy XVII w., jednakże Jana Černego przedstawia jako ważną postać w ogólnym stanie wiedzy farmakobotanicznej na ziemiach czeskich od średniowiecza po wiek XVII. Brakuje zatem tekstu, w którym porównano by dokonania Černego z zawartością dzieł np. Falimirza czy Marcina z Urzędowa. Niniejszy artykuł zarysowu-

¹⁹ Sborník Českého Musea, Praha 1905, s. 1–14.

²⁰ Nákladem Královské české společnosti nauk, v Praze 1935.

²¹ [w:] Gutenberg Jahrbuch 1981, s. 175–192.

²² [w:] *Arzneibücher, Kräuterbücher, Wörterbücher. Kleine Schriften zur text- und Überlieferungsgeschichte mittelalterlicher Gebrauchsliteratur*, Publikationen aus dem Kolleg „Mittelalter und Frühneuzeit“, Band 7, Königshausen & Neumann Verlag, Würzburg 2019, s. 169–187.

²³ „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2012, R. 57, nr 2, s. 7–26.

je wstępne tematy dociekań oraz, w ograniczonym stopniu, wskazuje możliwą drogę badań.

Współcześnie dzieła Černego – *Księgę lekarską* i *Pismo o rozmaitych wodach palonych* – wydano drukiem tylko raz, w 1981 r., w edycji popularnej (z elementami edycji krytycznej w postaci *index verborum*), w bardzo estetycznej formie edytorskiej, na papierze bezdrzewnym w druku offsetowym z diapozytywów, z reprodukcjami oryginalnych drzeworytów z wydania Mikołaja Klaudian²⁴ (Norymberga 1517). Tekst został minimalnie uwspółcześiony, aczkolwiek zachowuje główne cechy ortografii czeskiej późnego średniowiecza (dyftong *uo* miast *ů*, dyftong *ie* w wygłosie miast *í* etc.). Jest to publikacja cenna i wartościowa, aczkolwiek dołączony do dzieła oryginalnego komentarz jest zaskakująco zdawkowy i pozbawiony nawet przypisów bibliograficznych. Zainteresowany czytelnik musi zatem sięgnąć do książki Gellnera.

Uwagi ogólne o życiu Jana Černego

Jan Černý, jak zaświadczają dość skromne źródła, głównie w postaci *Liber decanorum facultatis artium Universitatis Pragensis*, urodził się w Pradze ok. roku 1450–1453, w rodzinie mieszczańskiej o afiliacjach husyckich²⁵. 26 kwietnia 1479 r. zdobył tytuł bakałarza na Uniwersytecie Karola²⁶. Następnie oddał się prywatnemu kształceniu medycznemu, jako że ówczesny husycki uniwersytet przedmiotu tego – także ze względów konfesyjnych (husyci są, *grosso modo*, niechętni naukom empirycznym i spekulatywnym, przedkładają nad nie literalne interpretowanie Objawienia) – nie wykładał. Černý prędko osiągnął biegłość w sztuce medycznej, jakkolwiek uczył się głównie przepisując traktaty medyczne, i już w roku 1480 komentował pisma Razesa²⁷, pracując jednocześnie u boku niejakiego Mistrza Waclawa, lekarza praskiego, o którym nie mamy więcej informacji²⁸.

²⁴ Sam Mikołaj Klaudian był także lekarzem, aktywnym w mieście Mladá Boleslav. Gellner poświęcił mu specjalny biogram, cf.: G. Gellner, op. cit., s. 134–137.

²⁵ Ibidem, s. 4–6, Gellner wylicza te daty na podstawie roku, w którym Černý złożył egzamin bakałarski. Tytuł ten osiągało się na ogół w wieku 22, względnie 24 lat.

²⁶ E. Šedivý, *Prvý český tištěný herbář Jana Černého z r. 1517. Příspěvek k názvosloví lékarnického, lečitelského a věd přírodních na poč. XVI. stol. v Čechách*, Sborník Českého Musea, Praha 1905, s. 1–14.

²⁷ Komentarze te przechowane są w kodeksach rękopiśmiennych Biblioteki Uniwersytetu Karola o nr 17. E. 25 i 1. 370, vide: E. Šedivý, op. cit., s. 1–3, a także G. Gellner, op. cit., s. 6–16.

²⁸ W komentarzach do dzieła Razesa pisze Černý, objaśniając, skąd zna sposób użycia jabłek w różnych terapiach, że w rzeczy samej „[...] jest to tajemnica mistrza mego Waclawa, którą on jeden zna i z niej czyni użytek”, cf.: G. Gellner, op. cit., s. 9.

Po roku 1481 Černý przeprowadził się do Litomyśla²⁹, gdzie jego brat Łukasz był przełożonym zboru braci czeskich. Tam też praktykował jako lekarz, czym zdobył sobie przydomek „lekarza litomyskiego”³⁰. Nadal pod wpływem brata Černý wchodził na drogę kariery duchownej w szeregach braci czeskich i rozpoczął działalność pisarza polityczno-religijnego³¹. Prowadził polemiczne dyskusje, co ciekawe, ze swymi dawniejszymi pacjentami, np. Augustynem z Ołomuńca³². Wydaje się, że ok. 1495 r. był już lekarzem samodzielnym – wówczas wślawił się walką z epidemią morowego powietrza w Litomyślu, co stało się później bazą dla jego wskazówek medycznych zawartych w *Piśmie o morowym powietrzu*³³. Wiosną 1500 r. został skierowany przez przełożonych braci czeskich do Prościejowa, gdzie miał ufundować nowy zbór. Nieco później wrócił do Litomyśla, gdzie zapewne skończył pisać swe *opus magnum* – *Księgę lekarską, co się zowie herbarz albo też zielnik* (*Knieha lékarská, kteráž slove herbář aneb zelinář*). Tradycje lekarskie przekazał Černý swym synom, których wysłał do Italii na studia medyczne. Zmarł najpewniej ok. roku 1530³⁴.

Ustalenia Gustava Gellnera³⁵, wyśmienite pod względem szczegółowego zbadania źródeł, pozwalają stwierdzić, że – spośród wszystkich staroczeskich medyków – o Černým wiemy najwięcej. To zawdzięczamy także epoce, w której żył, i jego dużej aktywności społeczno-politycznej, twórczości teologicznej, zawartej m.in. w korespondencji z Augustynem z Ołomuńca, co pozwala także określić go jako człowieka wszechstronnego i wybitnego.

Dzieła Černego w ujęciu ogólnym

Dwa wzmiankowane wyżej dzieła są uważane za najważniejsze w dorobku Jana Černego, aczkolwiek znamy jeszcze serię komentarzy

²⁹ Poświadcza to zapis w kodeksie Biblioteki Uniwersytetu Karola o nr 1. 376, vide: E. Šedivý, op. cit., s. 1.

³⁰ *Expressis verbis* wyraża to Mikołaj Klaudian, autor *praefatio* do *Księgi lekarskiej*: „Przeto každý, kto przeczyta to dzieło, niechaj zna, že Jan Černý, doświadczony lekarz litomyski...” [przeł. P.W.]. Pasaż ten przytaczany jest niemal we wszystkich opracowaniach dotyczących Černego jako poświadczenie jego pracy zawodowej w mieście Litomyślu. Dodatkowo Gellner w swej publikacji (op. cit., passim) podaje szereg poświadczeń takiego stanu rzeczy znanych skądinąd.

³¹ J. Černý, *Knieha lékarská, kteráž slove herbář aneb zelinář*, wyd. Z. Tichá, Avicenum, Praha 1981, s. 13–16.

³² L. Machala a kol., op. cit., s. 61.

³³ *Spis o nemocech morních*, v Litomyšli, na Novém městě roku 1506.

³⁴ G. Gellner, op. cit., s. 55–56.

³⁵ Ibidem, s. 55–59, cf.: L. Machala et al., op. cit., s. 61.

do dzieł Razesa³⁶, niezidentyfikowane i niezachowane *Księgi lekarskie*, na które sam Černý się powołuje w innych tekstach, zwłaszcza w komentarzach³⁷, a także tekst *Vo vodach pálených rozlicznych sepsanie* (*Pismo o rozmaitych wodach palonych*), zatem traktat o destylatach, który na ogół traktowany jest jako *appendix* do *Księgi* i razem z nią wydawany. Jego autorstwa jest także zespół tekstów teologicznych i listy wymieniane m.in. z Augustynem z Ołomuńca (por. wyżej, sekcja pt. *Uwagi ogólne o życiu Jana Černego*).

Wszystkie dzieła Černego wylicza i opisuje (wraz z ich tradycją rękopiśmienną) Emil Šedivý³⁸ oraz Gustav Gellner w swej – cytowanej już w niniejszym artykule wielokrotnie – obszernej pracy o najwcześniejszych czeskich medykach³⁹. Przedmiotem zainteresowania naukowego i edytorskiego stały się jednak do tej pory *Księga...* oraz *Pismo o rozmaitych wodach palonych...*, a to ze względu na ówczesną swą popularność tudzież na poczesne miejsce, jakie zajmują wśród tekstów medycznych w językach słowiańskich.

Księga powstała w formie rękopiśmiennej przed rokiem 1517⁴⁰, na który datuje się rękopis z Biblioteki Lobkowitzów w Roudnicach, będący prawdopodobnie odpisem najstarszego manuskryptu. Pierwsze wydanie drukowane ukazało się w Norymberdze w roku 1517, a do roku 1650 sporządzono 10 kolejnych wydań, wskutek czego aż do XVIII w. *Księga...* była najpopularniejszym czeskojęzycznym tekstem lekarskim. *Pismo o morowym powietrzu*, wydane w 1506 r., również cieszyło się powodzeniem jako zbiór wiedzy o zarazach, głównie dżumie dymienicznej. Gellner przytacza opinię z 1539 r., napisaną zatem wkrótce po śmierci Černego, jakoby *Pismo...* „za ostatnich dwóch zaraz każdorazowo drukowali” [przeł. P.W.]⁴¹, co zdaje się wskazy-

³⁶ Ibidem, s. 9.

³⁷ Ibidem, cf.: E. Šedivý, op. cit., s. 1–5.

³⁸ E. Šedivý, op. cit., s. 1–3.

³⁹ G. Gellner, op. cit. Dzieło to, w niniejszym artykule już niejednokrotnie cytowane, liczące 176 stron, jest bodaj najważniejszą dotąd pracą przekrojową o medykach czeskich od XIII do XVI w. Jest po dziś dzień szeroko i często cytowana, szczególnie ze względu na jej wyjątkowy walor źródłoznawczy: Gellner przytacza bowiem i dokładnie cytuje wiele dokumentów z epoki oraz zachowanej korespondencji. Załącza też obszerny stan badań, w którym wymienia wszystkie, nawet najdrobniejsze teksty o Janie Černým. Monografia została wzbogacona o *appendix* zawierający biografie najważniejszych opisywanych postaci.

⁴⁰ Na rok 1537 datuje się najstarszy zachowany rękopis tego tekstu. Cf.: E. Šedivý, op. cit., s. 2–3.

⁴¹ G. Gellner, op. cit., s. 45–46. Nieco dalej pisze Gellner, że *Pismo...* jest najstarszym w ogóle czeskim drukowanym tekstem o medycynie. Ono także było drukowane do XVIII w. w przynajmniej dziewięciu wydaniach.

wać, że dzieło szybko zyskało popularność jako swoista „publikacja okolicznościowa”.

Księga lekarska – charakterystyka, struktura i metoda naukowa

Księga nie odbiega od standardowych herbariuszy późnośrednio-wiecznych. Materiał uporządkowano alfabetycznie, bez wprowadzania szczegółowej systematyzacji materii. Substancje roślinne są prezentowane obok mniej licznej grupy substancji pochodzenia zwierzęcego, jak np. jaja, łój czy wręcz łajno. Roślin i substancji z nich pochodzących Černý opisał 393, zatem stanowią one przytłaczającą większość materii. Rozdziałów ogółem jest 400, a z około 320 da się wyprowadzić informacje pozwalające na zidentyfikowanie substancji (surowca leczniczego) z jej współczesną wersją (dotyczy to na ogół dość dokładnych opisów roślin, o czym szerzej w dalszej części artykułu). Teksty rozdziałów *Księgi* łączą w sobie cechy herbariusza i antidotarium, co świadczy o ich przeznaczeniu dla szerszej publiczności, niemającej – z różnych względów – stałego dostępu do lekarza. Można więc stwierdzić lapidarnie, że była to księga leczenia domowego.

Na tle wcześniejszych dzieł czeskich sama *Księga* może przywołać na myśl *Księgę o mocach rozmaitych ziół* Chrystiana, który jednakże jest znacznie mniej precyzyjny w opisach.

Pojedyncze rozdziały mają usystematyzowaną, relatywnie sztywną i konsekwentną strukturę encyklopedyczną. Najpierw podawane są związane fakty dotyczące nazewnictwa: ogólna nazwa czeska (lub, w przypadku jej braku, stosowny krótki opis), nazwa łacińska i niemiecka, czeska nazwa ludowa (niekiedy Černý przytacza fakty językowe wartościowe dla dzisiejszych badaczy rozwoju dialektów czeszczyzny). Jest to ważny element metody opisu i cecha szczególna jego *Księgi...*, aczkolwiek pamiętać trzeba, że wspomniana struktura wywodzi swoje źródła i początki z dzieła Dioskorydesa.

Niemniej jednak Mikołaj Klaudian definiuje ją następująco:

Takoż, iż w ziemiach czeskich i innych krajach rozmaite zioła różne nazwy noszą, przy każdej z nich podałem nazwę po czesku, niemiecku i po łacinie, a to dla łatwiejszego zrozumienia, by się ów pożytek, o którym pisałem wyżej, mógł stać rzeczywistym.

Z cytatu tego można by wnioskować, że nazwy obcojęzyczne w rozdziałach są dodatkiem Klaudiana, ku czemu przychyła się Gustav

Gellner⁴², jednakże dopiski te nie sprawiają w lekturze wrażenia wtórności, są dosyć dobrze spojone z resztą rozdziału.

Kolejno następuje opis samej rośliny, jej wartości i charakteru wraz z informacją o pochodzeniu, sposobie i metodzie pozyskiwania tudzież importu. Dalej Černý podaje wiadomości o cechach organoleptycznych i walorach, niekiedy wzbogacając opis anegdotami lub podaniami, które stara się obalać lub kwitować z rezerwą. Największą część zajmuje zestaw receptur, podanych w sposób typowy dla antidotariów, aczkolwiek poszerzony o wiele uwag lekarza-praktyka, można domyślać się, że autorstwa samego Černego lub kogoś z jego otoczenia. Mikołaj Klaudian, wydawca i sam lekarz, podaje to jako cechę charakterystyczną w *praefatio* do *Księgi*...

[Jan Černý] **litomyski lekarz doświadczony**, korzystając z rozlicznych mędrców i lekarzy, dawnych lub nowszych, i **poprzez ustawiczną pracę zdobywszy doświadczenie w sprawach wielu** [podkr. P.W.], napisał te księgi z niezmierną starannością.

Dość znaczny nacisk, jak można wnioskować z przytoczonych w *Księdze*... aluzji, kładł Jan Černý na wiedzę empiryczną, sprawdzoną praktycznie i źle zapatrywał się na ludowe podania o roślinach, na baśnie czy opowieści gminne; stosował on interpretację euhemerystyczną, by posłużyć się określeniem badaczy antycznej tradycji pogańskiej. Za przykład może posłużyć tu pasaż z opisu dziewięcisiłu, przytoczony nieco dalej (w sekcji pt. *Język i styl Jana Černego na przykładzie Księgi lekarskiej*).

Jan Černý dystansuje się zatem od charakteryzowania roślin i substancji na podstawie przekonań magicznych, ogranicza się jedynie do tego, co jest sprawdzalne, oraz do teorii humoralnej i związanych z nią przekonań natury astrologicznej, co zaznacza we wstępie. Można zatem skrótowo określić jego myśl jako na ówczesne czasy „naukową”, przez co rozumie się redukcjonowanie zasobu wiedzy jedynie do elementów sprawdzalnych i dających się racjonalnie umocować w dziełach autorytetów. Niemal idealną strukturę takiego tekstu obrazuje poniższy pasaż dotyczący kminu:

Kmin czarny, po łacinie nigella albo po grecku gith melanchium, po niemiecku schwarz Kummel, sieje się go w ogrodzie. Roślinka średnia

⁴² Ibidem, s. 101, dodaje też, że sam Klaudian w kilkunastu miejscach podał błędny synonim niemiecki, a ponadto wprowadził w tekst mylące, niedokładne ilustracje. Sztandarowym przykładem może być rozdział o mandragorze, co do której Černý obala mity, jakoby miała korzeń w kształcie ludzkiej postaci, a do którego Klaudian wstawił rycinę właśnie to tradycyjne wyobrażenie ilustrującą.

lub trochę wyższa, listowie drobne, miękkie, kwiaty zaś niczym gwiazda koloru biało-błękitnego, nasionka w główkach z komórkami w środku, koloru czarnego, pachnie ostro, natury jest ognistej na trzecim stopniu, w smaku gorzka. Z natury pierwszej wypływa moc otwierająca, żrąca, odchudzająca.

Język i stylistyka, jakimi posługuje się Černý, jakkolwiek w zakresie cech czysto gramatycznych, fleksyjnych, morfologicznych nie odbiegają od czeszczyzny epoki w ogólnym rozumieniu (a przez Jugmanna i Dobrovskiego uznawane były za czeszczyznę dobrą i staranną), to sam styl ma wyraźne rysy autorskie i jest, by tak się wyrazić, niepodrabialny. Do jego wyznaczników należy w pierwszej kolejności zaliczyć wewnętrzne zdyscyplinowanie, polegające w przeważającej mierze na rygorystycznym trzymaniu się formuły i struktury jednolitego tekstu, który mógłby sprawiać wręcz wrażenie przepisanej zawartości tabeli albo formularza. Zdania są eliptyczne, nierzadko proste. Zalecenia terapeutyczne ujmowane są w zwięzłe formułki z recept, jak w przytoczonym pasażu:

Chrypiącym trzec migdały z białym makiem, rozpuścić to w śmietanie, urobić z krochmalem aż do postaci kaszki, przyprawić szafranem, posłodzić cukrem. Cierpiącym suchoty i chrypiącym podawać jako pożywny pokarm.

Język czeski jako wyznacznik i cecha szczególna dzieł Černego

Jan Černý pisze swe dzieło od początku w języku czeskim, miast wybrać wciąż powszechną łacinę, przez co daje wyraz określonego poglądu społecznego i stosunku do mowy ojczystej. Adresuje je – jak wspomina Mikołaj Klaudian w *praefatio* – do ludzi prostych, niemających dostępu do lekarzy i, dodajmy, nieznających w większości łaciny lub znających ją słabo. W ten sposób wykląda sens, cel i charakterystykę odbiorców.

We wstępie do *Księgi Mikołaj Klaudian* pisze:

[...] wziętem na siebie ów wysiłek [scil, wydania dzieła], nie żałując sumptów okazałych, abym mógł przysłużyć ludziom, **a szczególności tym języka czeskiego** [scil. nieznających łaciny – podkr. i dop. P.W.], wyświadczyć.

Język i styl Jana Černego na przykładzie *Księgi lekarskiej*

Styl Černego można zdefiniować określeniem Tacyty: *brevitas*⁴³. *Brevitas* to dążenie do ograniczenia retorycznego bogactwa środków

⁴³ Cf.: Tac., *Dial. de orat.* 123.

wyrazu, eliminacji ozdobników stylistycznych i do maksymalnej kondensacji treści w zdaniu.

Sam Černý definiuje ją po czesku jako *umilowanie zwięzłości* (*krat-kosti milost*), jak np. w pasażu o migdałach, gdzie przytacza liczne receptury na lekarstwa z ich wykorzystaniem:

Łuskane migdały rozetrzeć na patelni, wyprażyć i zamknąć do woreczka, na misę cynową wytłoczyć z nich olej, smarować członki takim olejem. Olej ów ma rozliczne zastosowania. Więcej **napisać nie pozwala mi umilowanie zwięzłości** [podkr. P.W.].

Brevitas to także istotna cecha nowożytnego stylu naukowego, za którego prekursora w języku czeskim możemy uznać Černego – a to z racji pierwszeństwa i prekursorstwa w pisarstwie botanicznym w tym języku. Wykształceniu się tej odmiany pisarstwa sprzyjał bujny rozwój nauk empirycznych i matematyki, co zmuszało uczonych do pisania w sposób, który przez prostotę stylu ułatwi zrozumienie skomplikowanej materii. Tak też rzecz się ma i u Černego, aczkolwiek dochodzi tu jeszcze okoliczność, że pisał on dla ludzi – na owe czasy – średnio wykształconych, takich zatem, którzy nie mieli na co dzień dostępu do lekarzy. Do nich też – zapewne – adresuje Černý przytaczane niekiedy w tekstach anegdoty, nacechowane lekkim moralizatorstwem, jak świadczy poniższy przykład:

Dzieciom się go [scil. dziewięciśi] wściela do kolebki z kwiatem przelotu, gdyż chroni je od złych tchnień bab i innych zakłęb, sprawia też, że dziecko zasypia bez płaczu. Ale to samo się stanie, gdy matka dziecko dobrze nakarmi, zanadto z tym nie przesadzi i mleko dobrze uwarzy. Niektórzy sobie plotą tę roślinę z żółtą goryczką [střelové kořenie] i noszą przy sobie taki bukiet, aby nie bać się żadnego postrzelenia [střelba]. Jeśli kto wierzy, że moc ta z góry daną jest, niech sobie w czasie walki popróbuj. I z tej też ponoć przyczyny roślinę tę zowią zwycięską.

Jan Černý a medycy staropolscy, w szczególności Stefan Falimirz

Jan Černý, jeśli porównamy go z medykami doby staropolskiej, piszącymi w języku polskim, wyprzedza wszystkich. Najstarszy tekst o roślinach w języku polskim, czyli dzieło Stefana Falimirza – adaptację *Ortus sanitatis* – datuje się na rok 1534, zatem już po śmierci Černego. Trudno też je bezpośrednio z *Księgą lekarską* porównać – brakuje mu owej wyżej opisanej *brevitas*, zwięzłości i naukowego uporządkowania, a nade wszystko tendencji do eliminowania elementów

magicznych i fantastycznych, niedających się skonfrontować z wynikiem empirycznego badania i obserwacji. Jest wobec tego jeszcze pisarzem dającym się przyporządkować do stereotypicznego obrazu epoki poprzedniej.

Nie udało się na obecnym etapie kwerend bibliograficznych natrafić w literaturze naukowej na żaden ślad refleksji o możliwych inspiracjach tekstami Černego u Falimirza, względnie na wzmianki o wspólnym źródle. Czeska literatura naukowa, gdy przywołuje niekiedy Falimirza, milczy na temat takich ewentualnych związków. Jednakże uważna lektura *praefatio* do *Księgi lekarskiej* i *Traktatu o ziołach i mocy ich* Falimirza wykazuje zadziwiające i uderzające wręcz podobieństwo w warstwie treściowej i leksykalnej do dzieła Jana Černego. Pojedyncze zdania wydają się wprost przekładem z języka czeskiego na polski, nawet z zachowaniem oryginalnego szyku słów. Zbieżność ta dotyczy ok. 80% tekstu polskiego (to szacunki wstępne). Widoczna jest zwłaszcza w wykładzie teorii humoralnej czy opisach ciał niebieskich. Wobec faktu, że dzieło Falimirza stanowi adaptację *Ortus Sanitatis*, wydaje się, że obydwa teksty mogły mieć jakiś wspólny pierwowzór, przynajmniej jeśli idzie o *praefatio*. Jednakże Černý jest na ogół uznawany za całkowicie oryginalnego, a o pierwowzorze w postaci *Ortus sanitatis* właśnie wspomina jedynie Kaspar Sternberg w *Abhandlung über Pflanzenkunde in Böhmen*⁴⁴. Pogląd ten został jednakże przez Gellnera zdyskredytowany⁴⁵. Czy *Ortus sanitatis* w tym kontekście wystąpił przypadkowo? Na chwilę obecną trudno to określić. Być może odnalezienie pierwowzoru (jeśli się zachował!) jest kwestią dokładniejszego badania – byłoby to odkrycie rewolucyjne, burzące dotychczasowe przekonania o tym autorze i podważające twierdzenia Gustava Gellnera. Wydaje się też, że należałoby przeprowadzić szczegółowe porównanie i konfrontację obydwu tekstów celem odszukania i odnalezienia dalszych – możliwych i prawdopodobnych – zbieżności. Niniejszy artykuł jest jedynie wstępem do właśnie rozpoczętych, zakrojonych na większą skalę poszukiwań, które – należy mieć taką nadzieję – wyjaśnią stopień zależności obu tak ważnych dla historii farmacji dzieł.

⁴⁴ Bei Gottlieb Haase, Prag 1817, t. 1, s. 68.

⁴⁵ G. Gellner, op. cit., s. 103. Gellner kontynuuje krytykę i podaje, że wszyscy, którzy po 1817 r. pisali o Černým, mieli jakoby powielać pogląd Sternberga i nie sięgać do tekstu *Księgi*...

Bibliografia

- Bohatcová M., *Über den Erstdruck eines tschechischen Kräuterbuchs*, [w:] Gutenberg Jahrbuch 1981.
- Čermáková L., *Zielnik Pietro Andrea Mattioliogo w Czechach*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 2012, R. 57, nr 2, s. 7–26.
- Černý J., *Kníha lékarská, kteráž slove herbář aneb zelinář*, vyd. Z. Tichá, Avicenum, Praha 1981.
- Dragoun M., Marek J., Boldan K., Studničková M., *Knížní kultura českého středověku*, Scriptorium, Dolní Břežany 2020.
- Gellner G., *Jan Černý a jiní lékaři čeští do konce doby jagellovské*, Nákladem Královské české společnosti nauk, v Praze 1935.
- Havlíček E.J., *Ještě dvě kapitoly z bratrské poetiky (5). Bratr Martin Kabátník, měšťan litomyšlský*, „Jednota bratrská” 1972, č. 9, s. 134–135.
- Machala L. et al., *Panorama české literatury (1) do roku 1989*, Univerzum, Knižní klub, Praha 2015.
- Maiwald V., *Geschichte der Botanik in Böhmen*, Kaiserliche und königliche Hof-Buchdruckerei und Hof-Verlags Buchhandlung, Wien und Leipzig 1904.
- Pánek J., Tůma O. et al., *Dějiny země koruny české*, Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum, Praha 2023.
- Schnell B., *Prag als Zentrum der deutschen Pestliteratur im Mittelalter* [w:] *Arzneibücher, Kräuterbücher, Wörterbücher. Kleine Schriften zur text- und Überlieferungsgeschichte mittelalterlicher Gebrauchsliteratur*, Publikationen aus dem Kolleg „Mittelalter und Frühneuzeit“, Band 7, Köninghausen & Neumann Verlag, Würzburg 2019.
- Stehliková D., *Od anděliky po zímostráz. Latinský Herbář Křišťana z Prachatic a počátky staročeských herbářů*, Nakladatelství CDK, Brno 2017.
- Sternberg K., *Abhandlung über Pflanzenkunde in Böhmen*, bei G. Haase, Prag 1817, t. 1.
- Šedivý E., *Prvý český tištěný herbář Jana Černého z r. 1517. Příspěvek k názvosloví lékarnického, léčitelského a věd přírodních na poč. XVI. stol. v Čechách*, Sborník Českého Musea, Praha 1905.